

A földrajz szerepe a közművelődésben

Pécsi Márton

Ma a köztudatban kettős fogalom él a földrajzról: egyik a tudományos kutatóké,¹ a másik a szélesebb köztudatban kialakult elképzelés a földrajzról. Ez utóbbit — mellyel most foglalkozni akarunk — az egyszerűség kedvéért azonosítsuk a földrajz közművelődési anyagával, illetve az iskolai tantárggyal. Általános az a jelenség, hogy az iskolai tantárgyak napjainkban is elmaradtak a tudományok által elért eredmények ismereteinek a közlésében. Ennek egyik alapvető oka, hogy a tudományos eredmények túlzottan speciális formákban jelentkeznek, s már az azonos szakterületek képviselői is nehezen értik egymás eredményeit. Nem utolsósorban vonatkozik ez a földrajzra, amely célkitűzése érdekében a földtudományok széles körének és más, társadalmi és technikai tudományok eredményeinek a felhasználására és földrajzi szintézisbe foglalására is törekszik.

1. A földrajztudomány feladata, kutatási köre, szemlélete, módszere koronként is változik, de minden korban egyik legfontosabb és alapvető tárgya a *földrajzi környezetünkre vonatkozó ismeretek komplex rendszere.*

A földrajzi környezet — értelmezése is gyakran változott — mai értelmezésünk szerint a *természetnek azt a sajátos részét jelenti, amelyre a természeti geofolyamatok, a társadalmi termelés egyaránt hatással van, és benne megtalálhatók a társadalmi munka tárgyiasult elemei,* vagyis amelyre a gazdasági-társadalmi fejlődés is rányomja a bélyegét. A *földrajzi környezet* tehát, amely

¹ A földrajz kétarcú, mivel a Föld természeti és társadalmi folyamataival, azok térbeli és időbeli egymásra hatásával foglalkozó integrált tudomány. Kutatásának tárgya a „geoszféra” (vagy földrajzi burok), amely a földrajzi környezetet is hordozza. A vizsgálat szempontja a geoszféra (a domborzat, éghajlat, vízhálózat, bioszféra, a lakosság, a települések, a gazdasági termelés, annak térbeli eloszlása és általában a társadalmi berendezkedés) állagának és az ezt alakító folyamatoknak feltárása és magyarázása, az átalakítás és felhasználás tendenciáinak értékelése. E széles körű feladatának megoldásához három, ugyancsak összetett földrajzi diszciplínára támaszkodik: 1. természeti vagy fizikai földrajz, mely tisztán természettudományi módszerekkel dolgozik, 2. gazdasági vagy társadalom-földrajz, amely társadalom-tudományi módszereket és szemléletet alkalmaz; 3. környezetismeret, tájismeret (vagy regionális földrajz), mely a természeti és társadalmi tényezők szerepét egymáshatásukban vizsgálja, mégpedig meghatározott természeti vagy gazdasági körzetben.

Az első két földrajzi diszciplína a geotényezők tana, vagy az általános természeti és általános gazdasági földrajz, saját szempontú vizsgálatok végzése mellett támaszkodik a geotudományok és több más társadalomtudomány — pl. közgazdaságtan, demográfia, gazdaságtörténet stb. — által szolgáltatott eredményre és adatokra egyaránt.

A földrajztudományt szoros kapcsolat fűzi a geokartográfiához (nem a geodéziai felméréshez és térképészethez), mely főként a földrajz kutatási, közművelődési és gyakorlati célú eredményeit szaktérképek formájában dolgozza ki.

a társadalom létének és fejlődésének nélkülözhetetlen alapja, a természeti és társadalmi folyamatok kölcsönhatásában alakult ki. Ennek kutatása, sajátosságainak tanítása, környezetünk védelme pedig napjainkban központi kérdéssé vált.

2. A földrajzi környezetről szerzett ismereteink — annak térdimenzionális gyors kitágulása és a már korábban megismert környezet még intenzívebb feltárása következtében — nagyon sokoldalúan és beláthatatlan mértékben gyarapodnak. A földrajz számos természettudományi, társadalomtudományi és műszaki információnak felhasználásával a *földrajzi környezet* — földrajzi burok, szféra — *általános és regionális jellemzését, értékelését adja*. A földrajz azonban nemcsak szintetizál, hanem analizál is: egyes ágazatai (geomorfológia, tájföldrajz, talaj-, növényföldrajz, népesség-településföldrajz, gazdasági földrajz stb.) foglalkoznak mind a természeti, mind a társadalmi folyamatok földrajzi szempontú elemzésével. A geomorfológia pl. az egyes klímaregiókban a különböző kőzeteken végbemenő domborzatformálódást vizsgálja, és e célból felhasználja a klimatológia, a geológia, a kőzettan stb. eredményeit úgy, hogy azokat saját megfigyeléseivel, méréseivel egészíti ki. A földrajzi vizsgálat fő szempontja — a földi objektumokról vagy jelenségekről egészen más, mint az előbb említett egyes társtudományoké — a földrajzi környezet kialakulásának, jelenlegi állapotának vagy jövőbeli alakulásának feltárása. A földrajz és a többi földtudomány közötti különbség tehát nem a vizsgálat tárgyában, hanem annak komplex szemléletében jelentkezik.

3. A földrajzi környezet kutatásának és tantárgyi oktatásának is ki kell terjednie:

a) a földrajzi környezet alakulását, változását általánosan irányító folyamatokra;

b) valamint a lokálisan és regionálisan ható jelenségek, típusajátosságok értelmezésére.

Sem az *általános*, sem a *regionális földrajz* elemző értékelése nem nélkülözheti az ún. hagyományos földrajzi adatokat (mint pl. helyrajzi adatok, hossz- és térmértékek, csapadék- és vízhozam-adatok, litológiai tulajdonságok, bányakincs, termelési, népességi és települési adatok stb.), bármely tudomány tárja is azokat fel. A földrajz lényegbeli mondanivalója azonban nem ezeknek a mennyiségi adatoknak az egyszerű összegezése vagy felsorolása. Ezeket az időbeli és térbeli adatokat a tudományban és az oktatásban is csak mellékletként szabad használni. Nem az enciklopedikus ismeretanyag gyűjtése és közlése a cél, mint ahogyan az oktatás és a kutatás sematizálása során korábban folyt, és ma is gyakran megtörténik. Éppen ellenkezőleg! A számszerű adatokból levonható általánosításokból a *jelen földrajzi környezet gazdasági értékű potenciáljának feltárása* és annak *jövőbeli dinamizmusa kifejezésére kell törekedni*.

4. Melyek a földrajz ténymegállapításai? -- teszük fel sokan a kérdést.

a) A földrajznak mindenkor az élet, a környezetünk jelenlegi legfontosabb kérdéseit kell vizsgálnia. Hol, hogyan élünk, termelünk vagy rendezkedhetünk be legoptimálisabban?

A kutatás és oktatás fő szempontja egyaránt a *földrajzi környezet optimális, illetve hátrányos adottságainak*, az okoknak felderítése, megismertetése, továbbá a környezet védelme, alakíthatósága mértékének és eszközeinek megjelölése. E témakörben közelíti meg egymást leginkább a tudományos földrajz és a közművelődést szolgáló földrajz, és oldódik fel a bevezetőben említett kettős-

sége. A társadalom léte, kulturális-gazdasági szintje értelmezésének szempontjából *nem lehet a földi környezetet — illetve annak táji kereteit — pusztán a természeti erőforrások és a természeti adottságok oldaláról mérlegelni*, mint azt a földrajzi determinista irányzatok is tették vagy teszik. Ilyen alapon értelmezték pl. a mediterrán-, a monszun- és az atlanti kultúrák és társadalmak, tájak kialakulását.

A társadalmi termelést sem tarthatjuk azonban egyedül determináló tényezőnek a földrajzi környezet alakításában, még a mai legmagasabb fokú termelési szinten sem. A társadalmi behatás determináló elvének túlzott alkalmazása is sok esetben komoly hibákra vezetett a környezet formálásában és a táj átalakításában.² Ma már egyre nagyobb teret nyer az a nézet, hogy a földrajzi környezetben végbemenő természeti és társadalmi folyamatok összefüggéseinek figyelmen kívül hagyása, az optimalitás elemzésének hiánya az élet minden terén, de elsősorban a termelőerők területi elhelyezésénél súlyos hibákat okoz.

A közművelődési szintig revidálni kell tehát azt a korábban általánosan hirdetett tételt, mely szerint a földrajzi környezet lassan és alig észrevehetően változik. Ennek a tételnek az alkalmazása — évtizedekkel ezelőtt — a káros idealista szemléletű földrajzi determinizmussal szemben, amelyet ma is elítélünk, helyes és szükséges érvelés volt. Napjainkban azonban a földrajzi környezetnek olyan változatlanságát hangsúlyozni, mint az alábbi idézet tette, már nem célszerű, éppen azért, mert a társadalom környezetformáló és átalakító tevékenysége mérhetetlenül felgyorsult.

... „Elvitathatatlan, hogy a földrajzi környezet a társadalom fejlődésének egyik állandó és elengedhetetlen feltétele, s természetesen befolyással van a társadalom fejlődésére, gyorsítja vagy lassítja a társadalmi fejlődés menetét. Befolyása azonban nem meghatározó, mivel a társadalom változása és fejlődése hasonlíthatatlanul gyorsabban megy végbe, mint a földrajzi környezet változása és fejlődése. Háromezer év leforgása alatt Európában három különböző társadalmi rend adta át a helyét új, más rendnek: az ősközösségi rend, a rabszolgatartó rend és a feudális rend, sőt Európa keleti részében, a Szovjetunióban, négy társadalmi rend tűnt le. Ugyanezen időszak folyamán Európa földrajzi viszonyai vagy egyáltalán nem változtak, vagy olyan jelentéktelen mértékben változtak meg, hogy a földrajz ezt még csak megemlíteni sem tartja érdemesnek. S ez érthető is. Ahhoz, hogy a földrajzi környezet valamennyire is komoly változásokon menjen át, évmilliókra van szükség, míg az emberek társadalmi rendjének leggyökeresebb változásaihoz is elegendő néhány száz vagy egy-kétezer esztendő.

Ebből az következik, hogy a földrajzi környezet nem lehet a társadalmi fejlődés fő, *meghatározó oka*, mert az, ami tíz- meg tízezer éven át csaknem teljesen változatlan marad, nem lehet fő oka olyasmi fejlődésének, ami néhány száz év alatt gyökeres változásokon megy át”.³ Ma azt kell tudatosítanunk,

² *Marx Károly* már a gothai program kritikájában elvetette azt az egyoldalú nézetet, hogy „a munka minden gazdaságnak és minden kultúrának a forrása”, egyedüli okozója lenne. Szerinte „a természet éppen annyira forrása a használati értékeknek (már pedig ilyenekből áll a dologi gazdaság), mint a munka, amely maga is csak nyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek”. (*Marx—Engels Művei*, 19. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 13. l.)

³ SZTÁLIN: *A leninizmus kérdései. A dialektikus és történelmi materializmusról.* Budapest, 1953. 655—656. l.

hogy a földrajzi környezet változása sok helyen a társadalmi-technikai forradalom következtében igen számottevő mértékben felgyorsult, és a környezeti egyensúly negatív hatású megbomlásai veszélyes változásokat is maguk után vonnak. Tehát a földrajzi környezetben társadalmi hatásra végbemenő változásokat, a természetátalakítás lehetőségeit és feltételeit, szélesebb alapokon kell figyelemmel követni.

b) A földrajz ténymegállapításai közül jelen témakörünk kereteiben egyik legalapvetőbbnek tartjuk a *földrajzi környezet természeti és gazdasági potenciáljának értékelését*. Ez szintézisbe foglalja nemcsak a környezet jelenlegi természeti állapotát, anyag- és energiaháztartását, ezek természetes forrásait, a természetes és az ember tevékenysége nyomán kiváltódott természeti-antropogén geofolyamatokat, hanem a környezethez tartozó termelési eszközöket és az embernek a termelésben szerzett tapasztalatát, a termelési módot, a termelés során létesített berendezéseket, településeket és a lakosság részvételét a termelésben, valamint demográfiai dinamizmusát. Mindezek integrált értékelése adja ki a környezet — az adott táj vagy körzet — természeti és gazdasági potenciálját. A környezet potenciáljának komplex értékelését analitikus kutatás-felmérés előzi meg a szaktudományok részéről, melyek az egyes részpotenciál-viszonyok elemzését, illetve kiértékelését is megadják. A környezetben a társadalmi-gazdasági fejlettség szintjétől, annak jövőbeli irányától függően a részpotenciálok különböző súlya, fejlődési dominanciája állapítható meg, ezért a táj komplex értékének megfogalmazása a földrajz feladata. A *földrajz tehát integrált ismereteket nyújt*, melyek kialakításához — elsősorban a kutatásban, de a tantárgyi oktatás anyagának kidolgozásában is — a rokontudományok szakemberei javaslataikkal, együttműködésükkel sokoldalúan hozzájárulhatnak.

5. A környezetátalakítás és -védelem egyre terebélyesedő komplexumainak prognosztikus átgondolása alapján az a véleményünk, hogy a földrajzi környezet számos faktorból összetevődő természeti és gazdasági potenciáljának értékelése nem marad pusztán oktatási, közművelődési tárgy, hanem szakképzést igényel már ma, még inkább a közeljövőben. A népgazdasági, területi tervezési konkrét tájvédelmi feladatok helyes megoldására a tanácsi és egyéb szervezetek éppenúgy szükségük lesz a komplex szemléletű és képzettségű geonómusra, mint az agronómus és az ökonómus közreműködésére.

A „geonómus” szakemberképzés ajánlottan közeljövőbeli bevezetéséig az általunk itt értelmezett földrajznak nélkülözhetetlen a szerepe a mezőgazdasági, ipari és közigazgatási jellegű szakközépiskolákban is. Mégpedig szaktárgyi szinten: a hazai mezőgazdasági termelést, a települések és az ipartestületi elhelyezkedést, a KGST-n belüli, továbbá a szélesebb körű nemzetközi munkamegosztásra való bekapcsolódást értelmező földrajzi környezet potenciálok tárgyalásán keresztül.

6. Térbelileg tekintve a különböző földrajzi környezetek — a tájak vagy országok — természeti-gazdasági potenciáljuk szerint is közelebbi vagy távolabbi egységekkel szorosabb vagy lazább összefüggésben állanak, s ezért egymástól elkülönítve nem értelmezhetők egészen.

A nemzetközi munkamegosztás ma már szoros gazdasági integrációkban megy végbe, ezek (egységei) pedig tulajdonképpen az egész Földet behálózzák. A gazdasági integrációkat politikai integrációk követik vagy előzik meg. Ezek politikai-, földrajzi helyzeti-, gazdasági szerkezeti potenciálokkal állanak szoros kapcsolatban. Ez, röviden szólva, azt jelenti, hogy a földrajz a hazai

környezet természeti-gazdasági adottságának az értékelésétől a regionális, globális méretekben való politikai, gazdasági tájékozódáshoz, gondolkodáshoz, a szocialista hazafiság és nemzetköziség helyes megértéséhez nyújt segítséget a közművelődés számára. Ez megköveteli, hogy a földrajz a társadalomtudományok által nyújtott idevonatkozó eredmények összegezését is magában foglalja. Ugyanis a leggyakoribb iskolatípusokban nem oktatnak közgazdaságtant. Így a világgazdaság legalapvetőbb folyamatainak a bemutatására, a közgazdasági szemlélet alakítására a földrajzon keresztül adódik lehetőség.

7. A földrajz szerepét a közművelődésben, az oktatásban (és a kutatásban is) a *földrajzi környezet* természeti és gazdasági potenciáljának fentebb vázolt, általánosan komplex, és embercentrikus, továbbá regionális szemléletű kifejtésére kell súlypontosítani. A földrajz ilyen módon az idevonatkozó természet-tudományi (elsősorban földtudományi) és társadalomtudományi ismereteket szintézisben nyújtó integrált tantárgy, és nélkülözhetetlen alapot nyújt a szocialista ember sokoldalú nevelésére.

Az MSZMP Központi Bizottsága „Az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól” hozott határozata a földrajzi oktatás tartalmi kérdéseit is sokoldalúan érinti, amikor is megállapítja, hogy:

„...12-16 évi tanulás után sem alakult ki ifjúságunkban a növekvő igényeknek megfelelő világkép és gondolkodás a természet, a társadalom, az emberi alkotó tevékenység leglényegesebb összefüggéseiről, törvényszerűségeiről, a hazánkban és a világban végbemenő társadalmi folyamatokról.

A tanulmányaikat befejező fiatalok egy része nincs tisztában szakmája, egyéni munkája társadalmi-politikai jelentőségével, nem képes azonosulni nagy társadalmi céljainkkal.”

A röviden vázoltak is világosan engednek következtetni arra, hogy a földrajznak a Föld megismerésében — a „szűkebb környezettől a kortárs világig” — milyen *fontos a szerepe; a történelmi és dialektikus materialista világnézet formálásában*: a gazdaság és politika alapvető helyzeteiben való tájékoztatásban hazai és nemzetközi szinten egyaránt.

Döntően előtérbe kell helyezni az ilyen segédkönyvek, munkák és egyéb kiadványok közzétételét. Az oktatást a problémamegoldó, felfedező módszerek alkalmazásával a koncepciókból való kiindulással kell érdekfeszítőbbé tenni.

A korábbi, sematikus földrajzi adatoknak és régióknak ismétlődő tárgyalásait a minimumra kell csökkenteni.

A tanárokat, a földrajz közművelőit jobban fel kell készíteni egyrészt az alapozó földtudományok — geológia, kőzettan, klimatológia stb. —, másrészt a közgazdasági tudományok ismeretanyagából. Ez már az oktatási anyag és a szaktovábbképzés reformjának nagyon is időszerű feladata.